

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοκριτικά δοκίμια

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ:

ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΡΙΑ
ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ
ΠΡΟΣΦΑΤΑ

ΒΙΚΥ ΚΑΡΑΦΟΥΛΙΔΟΥ

Η Βίκυ Καραφουλίδου είναι ιστορικός.

Εβδομήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση των ναζιστικών στρατοπέδων από τις συμμαχικές δυνάμεις, το ερώτημα *πώς μπορούμε να σκεφτούμε την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης* συνιστά πάντοτε μια ανοικτή πρόκληση. Η τεράστια βιβλιογραφία που έχει συγκεντρωθεί, δυσθεώρητη στην έκταση και στην ποικιλία της, έχει αναδείξει τους κυριότερους άξονες προβληματισμού γύρω από το Ολοκαύτωμα. Οι έρευνες που έχουμε στη διάθεσή μας έχουν καλύψει τη σημαντικότερα κενά πραγματολογικού χαρακτήρα, έχουν αναδείξει τις σύνθετες διαδικασίες συγκρότησης της μνήμης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, έχουν τονίσει τα διλήμματα που θέτει η αναγκαιότητα της μελέτης, της αναπαράστασης και της μνημόνευσής του τόσο στον επιστημονικό λόγο όσο και στην καλλιτεχνική δημιουργία ή τη δημόσια σφαίρα. Έχουν επίσης επισημανθεί τα ρήγματα που η εβραϊκή γενοκτονία επέφερε στη σύγχρονη ιστορική συνείδηση, υπονομεύοντας εξίσου τις βεβαιότητες του παρελθόντος και τον ορίζοντα προσδοκιών του μέλλοντος.¹

Παρ' όλα αυτά, η αμηχανία απέναντι στο Ολοκαύτωμα παραμένει. Παραμένει ως ανάγκη όχι μόνο γνώσης, αλλά και ως ανάγκη *κατανόησης και ενσυναίσθησης* – πάντοτε στο μέτρο του δυνατού. Ίσως μάλιστα και να επιτείνεται από τον μονίμως λανθάνοντα κίνδυνο της κοινοτοπίας, της «εξοικείωσης» ή της «κόπωσης». Η αμηχανία εξάλλου παραμένει, ιδίως στον βαθμό που οι σύγχρονες κοινωνίες εμφανίζουν την τάση να «εγκλωβίζουν» και να επαναφέρουν διαρκώς το παρελθόν στο παρόν, να παράγουν υπερβολικά πολλή μνημόνευση, να κτίζουν μνημεία και να αναγορεύουν επετείους ως μια ιδιαίτερη έκφανση του πολυσχιδούς παροντισμού² της ρευστής μοντέρνας ζωής: γεγονός που μοιάζει να υπονομεύει το ειδικό βάρος του Ολοκαυτώματος στην αντίληψη των μεταγενέστερων, καθιστώντας τα στρατόπεδα θανάτου ένα ακόμη «παρελθόν» ανάμεσα στα πολλά «παρελθόντα» της νεωτερικότητας.

Ένα ανάχωμα έναντι κάθε θεσμοθετημένης και απονευρωμένης «συγχρονικής» ιστορικότητας τέτοιου εξισωτικού τύπου θα μπορούσε να προσφέρει η παραδοχή πως δεν υπάρχει μία «εύκολη» απάντηση, μία «τέλεια» αφήγηση, ένας «μνημονικός τόπος», μία οριστική λύση ή κάθαρση απέναντι στην εξόντωση που συντελέστηκε.

Με αυτό το σκεπτικό, αλλά χωρίς καμία αξίωση βιβλιογραφικής πληρότητας, θα σταθώ εδώ σε τρεις πρόσφατες εκδόσεις, οι οποίες παρουσιάζουν και συζητούν όψεις της εβραϊκής γενοκτονίας. Παρότι πρόκειται για βιβλία πολύ διαφορετικά μεταξύ τους –εγγράφονται σαφώς σε διαφορετικά πεδία λόγου–, εκτιμώ ότι θα άξιζε να διαβαστούν παράλληλα, συμπληρωματικά, σε σχέση μάλιστα με παλαιότερα κείμενα της ίδιας πάντοτε προβληματικής. Η παρακείμενη παρουσία τους δεν αποτελεί παρά ένα είδος αναγνωστικής πρότασης, η οποία ενέχει την παραδοχή πως η δυσκολία κατανόησης και επίγνωσης της καταστροφής μετριάζεται μέσα από συνεχείς και «ανοικτές» συνομιλίες ανάμεσα στην ιστοριογραφία, την αυτοβιογραφία και τη λογοτεχνία. Γιατί, αν ο ίδιος ο ιστορικός μοναδικός χαρακτήρας του Ολοκαυτώματος αποκλείει μια *εν συνόλω* θεώρησή του καθιστώντας το τελικά προσπελάσιμο μόνο *εν μέρει*, τότε η είσοδος στον περικλειστο περίγυρο του τραύματος ίσως να καθίσταται ευκολότερη μέσω πολλαπλών θεωρήσεων διαφορετικής υφής: με την ελπίδα πως, συζητώντας ξανά και ξανά για τα βιβλία που είτε άμεσα είτε έμμεσα θίγουν όψεις του κρισιμότερου ιστορικού γεγονότος του προηγούμενου αιώνα, συνεχίζουμε να διευρύνουμε την ευαισθησία μας και να οξύνουμε την ιστορικοπολιτική μας συνείδηση.

Η δυναμική της ιστοριογραφίας

Στις μελέτες τις σχετικές με την εβραϊκή γενοκτονία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο αναγνώστης, ενώ εμπλουτίζει τις γνώσεις του για το τι ακριβώς συνέβη, πώς, υπό ποιους όρους και μέσα σε ποια πλαίσια, εντούτοις έχει συχνά την αίσθηση ότι κάτι του διαφεύγει. Πράγματι, εξαιτίας της ίδιας της αδιανόητης φύσης του Ολοκαυτώματος, εκείνο που συνηθέστερα λείπει στην ιστορική ανασυγκρότησή του είναι η *δυνατότητα να φανταστεί*, να συλλάβει δηλαδή κανείς εκ των υστέρων τι ακριβώς μπορεί να σήμαινε για εκείνους που το έζησαν.

Αυτό ακριβώς το κενό, αυτό το «χαμένο αποτύπωμα» της ιστορίας πάνω στον συγκεκριμένο άνθρωπο, επιχειρεί να ψηλαφήσει το τελευταίο βιβλίο της Ρίκας Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν: αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*.³ Όπως γίνεται φανερό από τον τίτλο του βιβλίου, αντικείμενο της ιστορικής έρευνας

δεν είναι η ίδια η εξόντωση στα ναζιστικά στρατόπεδα, αλλά το πριν και το μετά. Γι' αυτόν επομένως τον λόγο, το χρονικό άνωμα της ιστορικής αφήγησης, καθώς ξεδιπλώνεται γραμμικά, «αγκαλιάζει» ολόκληρη τη δεκαετία του 1940· εκτείνεται στις παραμονές του Πολέμου, όταν κατέστη επικτή η γενοκτονία, και συνεχίζει στα χρόνια αμέσως μετά την Απελευθέρωση, όταν έγιναν ορατές οι πρώτες συνέπειές της.

Σε αυτό το πλαίσιο, μείζον ζητούμενο αναγορεύεται το γεφύρωμα της απόστασης ανάμεσα στα «γεγονότα» και στο υποκειμενικό βίωμά τους, η συνάρθρωση του ξεχωριστού ανθρώπου με την άνωθεν και έξωθεν επιβαλλόμενη βία της «αντικειμενικής» συνθήκης, γεγονός που καθορίζει ανάλογα την οπτική και τη μέθοδο της ιστορικού. Τα γενικά δεδομένα της περιόδου, ο Πόλεμος και η Κατοχή, στις υλικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις τους γίνονται ο καμβάς πάνω στον οποίο ιχνηλατούνται οι ατομικές διαδρομές, δοσμένες στη μοναδική πολυπλοκότητά τους. Η εστίαση μετατοπίζεται στην τοπική και στην οικογενειακή σφαίρα, στην ενεργητική εμπλοκή έναντι της μυθολογούμενης «παθητικότητας», προκειμένου ο διωγμός και η καταστροφή των Εβραίων να ανακτήσουν κάτι από τη συνολική –σωματική, ψυχική και συναισθηματική– υπόστασή τους.

Σε ένα τέτοιο εγχείρημα χρησιμοποιούνται από κοινού ατομικές καταγραφές και αρχειακό υλικό. Ωστόσο, η εστίαση στις μεμονωμένες φωνές δεν ακυρώνει την προοπτική της αφαίρεσης και της ευρύτερης ερμηνείας, αλλά μάλλον επιχειρεί να διασφαλίσει την ενδελεχή κατανόηση, αποφεύγοντας τον σκόπελο κάθε εκ των υστέρων εκβιασμένης ομοιομορφίας και αποδίδοντας τα πράγματα στην ακριβέστερη δυνατή τους διάσταση· το *Αυτοί που επέζησαν* είναι ένα βιβλίο στο οποίο η συγγραφέας του εμφανίζεται έτοιμη να δοκιμάσει μία προσεκτική ανανέωση του εγχώριου ιστοριογραφικού τοπίου και να κοιτάξει δυναμικά προς καινούριες κατευθύνσεις: «*Είναι φανερό ότι αναφέρομαι σε μια κοινωνική και πολιτισμική ιστορία των Εβραίων, στη Shoah που, χωρίς να υποτιμά τα κλασικά ερωτήματα, επιχειρεί να δώσει χρονικό και πολιτισμικό βάθος στις απαντήσεις. Με άλλα λόγια, το ζητούμενο είναι η αναζήτηση των νοημάτων που τα ίδια ιστορικά υποκείμενα απέδιδαν στις εμπειρίες της Κατοχής και της εκτόπισης. Υπό αυτό το πρίσμα καλούμαστε να στοχαστούμε εκ νέου γύρω από την ιδεολογία, όχι μονάχα στις συνειδητές και δομημένες όψεις της, αλλά λαμβάνοντας υπόψη φαντασιώσεις και συναισθήματα. Καλούμαστε επίσης να διερευνήσουμε τις σχέσεις εξουσίας, όχι μονάχα στις οικονομικές τους όψεις αλλά και στο φάσμα των νοημάτων που τους αποδίδονται στο πλαίσιο της κρίσης των παραδοσιακών δομών κάτω από συνθήκες ακραίας βίας. Από αυτή τη σκοπιά, τα παλαιά και μεγάλα ερωτήματα (συνεργασία με τον κατακτητή, εβραϊκή αντίσταση, ρόλος της Εκκλησίας, της διπλωματίας κ.ο.κ.) δεν παραμερίζονται αλλά επανατίθενται σε μια προοπτική που απορρίπτει τις μονοαιτιακές ερμηνείες, ανοίγοντας ενδεχομένως το δρόμο σε μια νέα πολιτισμική ιστορία» (σ. 18-19).*

Στο *Αυτοί που επέζησαν* θίγεται ένα ευρύ φάσμα θεμάτων: η συμμετοχή στην Αντίσταση, οι δυνατότητες αντίδρασης απέναντι στον κατακτητή, τα αντιεβραϊκά μέτρα και ο εκτοπισμός, η οδυνηρή περιπλάνηση μιας νέας κατηγορίας μετέωρων ανθρώπων, των Displaced Persons (DP σύμφωνα με τη γραφειοκρατία των διεθνών οργανισμών και των κυβερνήσεων), οι οποίοι, μετά τον Πόλεμο και την απελευθέρωση των στρατοπέδων, χρειάστηκαν περίθαλψη, φιλοξενία και μηχανισμούς επανόδου στις εστίες τους. Ανάμεσα σε όλα αυτά, τα πολλά και σημαντικά, εδώ θα σταθώ λίγο περισσότερο στο πλήγμα που υφίσταται ο δεσμός οικειότητας με τη γενέθλια πόλη.

Από πολλές πηγές γνωρίζουμε πως η ιδέα της πατρίδας στο Ολοκαύτωμα υπονομεύεται. Αυτή την υπονόμηση, αυτή την «απώλεια», που συνιστά μια από τις σημαντικότερες όψεις του διωγμού και της καταστροφής, στο *Αυτοί που επέζησαν* την παρακολουθούμε σε πολλά σημεία να συμβαίνει «μπροστά στα μάτια μας», λίγο-λίγο, κομμάτι-κομμάτι, να σβήνει και να χάνεται σχεδόν «εξακολουθητικά». Κυρίως όμως τη συναντάμε στο τρίτο μέρος, μέσα από την προσωπική διαδρομή της Βαλερή Σαλιέλ και της οικογένειάς της.

Πρόκειται για ένα δρομολόγιο-καταδίωξη που ξεκινά από τη Θεσσαλονίκη, φτάνει στο Μπέργκεν-Μπέλσεν και γυρίζει ξανά πίσω σε μια έρημη πόλη· αρχικά, έχουμε τη δυνατότητα να αφουγκραστούμε την τρυφερότητα του συζύγου και την αγωνία του πατέρα για τους δικούς του που έχουν καταφύγει προσωρινά στην Αθήνα. Η πρώτη αυτή μετατόπιση και ο αρχικός χωρισμός του ζευγαριού υπαγορεύονται από την επιθυμία της αντίδρασης στον κίνδυνο, όμως γρήγορα επαληθεύεται πως οι εκτιμήσεις, οι υποθέσεις και οι πράξεις των ανθρώπων υπήρξαν δέσμιες της άγνοιας και της αυταπάτης· τον Ιούνιο του 1941, ο Μπενίκο Σαλιέλ καλεί τους δικούς του να γυρίσουν από την πεινασμένη πρωτεύουσα στον τόπο τους, καθησυχάζοντάς τους πως «η μόρτα έχει οριστικά περάσει» (σ. 251). Ακολουθούν οι δραματικές εντάσεις και οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της κοινοτικής εξουσίας στα διάφορα επίπεδά της, οι επισφαλείς ισορροπίες σε μια συνθήκη χωρίς προοπτική και χωρίς πραγματικές επιλογές, καθώς τα αντιεβραϊκά μέτρα οξύνονται, τα γκέτο δημιουργούνται και τα τρένα του εκτοπισμού εκκινούν. Οι αποστολές διαδέχονται η μία την άλλη· πέντε τον Μάρτιο του 1943, δεκαέξι τον Απρίλιο, άλλες ακολουθούν, η πόλη-πατρίδα αδειάζει.

Για τον εγκλεισμό των Σαλιέλ στο Μπέργκεν-Μπέλσεν, το Sternlager (το στρατόπεδο άστρο), δεν γνωρίζουμε τίποτα συγκεκριμένο, το νήμα κόβεται και εκκινεί ξανά με την απελευθέρωση και το ταξίδι της επιστροφής. Ο πατέρας χάνει τη ζωή του από τύφο, η μεγαλύτερη κόρη δίνει κουράγιο στη μητέρα της, μια αμαξοστοιχία διασχίζει την κεντρική Ευρώπη, η Βαλερή καταγράφει σωστά τους σταθμούς σε ένα ημερολόγιο του 1973, εικοσιοκτώ χρόνια μετά. Ωστόσο, στη Θεσσαλονίκη του 1945, ενώ ακόμη ο γυρισμός δεν έχει ολοκληρωθεί, το Συμβούλιο της Κοινότητας συνεδριάζει εκτάκτως, αναμένοντας την άφιξη των 53 μόλις επιζώντων του Μπέργκεν-Μπέλσεν, όπου εκτοπίστηκαν λόγω της θεωρούμενης «προνομιακής τους μεταχείρισης από τους Γερμανούς το 1943» (σ. 329). Η πόλη είναι βαθιά τραυματισμένη. Το καλοκαίρι του 1946 αρχίζει στο Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων η δίκη, με δεκατρείς κατηγορούμενους. Η Ισραηλιτική Κοινότητα παρίσταται ως πολιτική αγωγή, έξι εβραίοι κατηγορούμενοι καταδικάζονται (σ. 331). Η πίκρα, η μνησικακία, ο πόθος για εκδίκηση εκδηλώνονται αναπόφευκτα· και δίπλα σε εκείνους που κρίνονται ένοχοι, είναι πολύ περισσότεροι εκείνοι που αισθάνονται υποχρεωμένοι να απολογηθούν, προκειμένου να «καθαρίσουν το όνομά τους» (σ. 337), μόνο και μόνο επειδή επέζησαν. Πίσω στην «πατρίδα», όσοι γυρίζουν βρίσκουν τα σπίτια τους κατελυπημένα, περιουσίες έχουν γίνει λεία «συμπολιτών» τους που μένουν ατιμώρητοι, όμως η ζωή ξαναρχίζει. Οι νέοι ερωτεύονται, παντρεύονται, στήνουν καινούρια σπιτικά, πιάνουν δουλειά από την αρχή. Με μια ρευστή αίσθηση ξενότητας που εξακολουθεί να αιωρείται. Ταυτότητες, διαβατήρια, δελτία, φωτογραφίες ενισχύουν την ιστορική αφήγηση και διασώζουν τα πραγματικά πρόσωπα, την έκφραση των ματιών. Από την άλλη, η ιδιωτική αλληλογραφία μάς αφηγείται περισσότερα από όσα γράφονται πάνω στο χαρτί. Η Μπενβενίστε δημοσιεύει ολόκληρη μια απροσδόκητη επιστολή που λαμβάνει το 1946 η Βαλερή από τη

Σαγκάη (σ. 353-357): ένα παλιό φλερτ της δεκαετίας του '20, ψάχνει μια επαφή με το παρελθόν. Μέσα από τις γραμμές διαφαίνεται η γλυκιά νοσταλγία για την ήρεμη προπολεμική καθημερινότητα, αλλά συνάμα γίνεται ειρωνικά αντιληπτή η έκταση της καταστροφής, όταν εκείνος ανίδεος ζητάει ειδήσεις και «νέα» για όσους έχουν ανεπίστρεπτα χαθεί.

Και μια λεπτομέρεια, ενδεικτική για τις ρωγμές που υπέστη η έννοια της πατρίδας στα πρώτα ιδίως μεταπολεμικά χρόνια. Το 1947 και το 1948, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης τελούν επιμνημόσυνη δέηση για τα θύματα, με μια χαρακτηριστική επιλογή ημερομηνίας: την 20ή Μαρτίου που οι εκτοπισμένοι έφτασαν στο Άουσβιτς. Με τα γεγονότα νωπά, με την πόλη τους ανοίκεια, ο τόπος της εξόντωσης υπερτερεί στην πολιτική της μνήμης έναντι του τόπου της καταγωγής. Μόνο πολλά χρόνια αργότερα, η μνήμη θα αλλάξει προσανατολισμό, ώστε να επιλεχθεί ως επετειακή αναφορά η 15η Μαρτίου, η ημερομηνία δηλαδή της πρώτης εκτόπισης από τον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό (σ. 200): δείγμα κι αυτό της άμβλυωσης των παθών, όπως εξάλλου και των ψυχικών, πολιτικών και ιδεολογικών διεργασιών που συντελέστηκαν εν τω μεταξύ.

Στο *Αυτοί που επέζησαν*, ο στοχασμός και η αφήγηση της Μπενβενίστε είναι στέρεα, ισόρροπα, συμπαγή. Η ιστορία στη μικρή, χαμηλή, ανθρώπινη κλίμακα δεν υποκύπτει σε κανέναν ηθικολογικό συναισθηματισμό, ενώ η φόρτιση όπου υπάρχει παράγεται υποβλητικά ως το αποτέλεσμα ενός καλού συγκερασμού ανάμεσα στην άρτια τεκμηρίωση, την ώριμη ιστορική αίσθηση του παρελθόντος και το αιχμηρό ύφος. Ειδικότερες όψεις του Ολοκαυτώματος προσεγγίζονται και διαβάζονται με σεβασμό, αλλά και με εκείνη την κριτική ασέβεια, που —όπως λέμε— φέρνει το ιστοριογραφικό εγχείρημα αντιμέτωπο με τις οικείες μυθολογίες, τις παραμυθητικές καταπάτες και όσες επιμέρους συλλογικές μνήμες, νοστορπικές και αναπαραστάσεις τείνουν να υπακούουν στη δική τους έτερη —ξένη προς την ιστορική— λογική. Πρόκειται ίσως για μια απόπειρα όχι απλώς εξιστόρησης αλλά *επικοινωνίας* επιμέρους πλευρών της γενοκτονίας: για ένα έργο που ωθεί την ιστοριογραφία στα εγγενή όριά της, προάγοντας την καλύτερη δυνατή κατανόηση, την *εν-συναίσθηση* των όσων συνέβησαν, όταν και όπως συνέβησαν, σε εκείνους για τους οποίους γίνεται λόγος.

Ασκήσεις επιβίωσης, Χόρχε Σεμπρούν και Ζαν Αμερύ

Δίπλα στα επιτεύγματα της ιστοριογραφίας, οι μαρτυρίες των επιζώντων συνιστούν μια από τις πλέον πολύτιμες πηγές που διαθέτουμε για να σκεφτούμε και να κατανοήσουμε το Ολοκαύτωμα. Πρόκειται για ένα τεράστιο υλικό, σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, το οποίο έχει συγκεντρωθεί συστηματικά, έχει μελετηθεί και έχει εκδοθεί σε σημαντικό βαθμό. Η μορφή των μαρτυριών δεν είναι φυσικά ενιαία: προφορικές ή μαγνητοσκοπημένες, ενταγμένες σε προγράμματα συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, γραπτές, σύγχρονες των γεγονότων ή μεταγενέστερες, ως καταθέσεις σε δίκες ή ως αυτοτελή κείμενα. Συγχρόνως, είναι προφανές πως η θέση τους στη μελέτη της εβραϊκής γενοκτονίας ποικίλλει, ανάλογα με τον τρόπο που τις «διαβάζει» κανείς, με τη στόχευση και τα ειδικότερα ερωτήματα που κάθε φορά τους θέτει. Ως λόγος αυτοβιογραφικός, άλλοτε σε συντομότερη και άλλοτε σε πιο εκτεταμένη μορφή, μπορούν να εγγραφούν στην ιστοριογραφική λογική και να αποτελέσουν το αναγκαίο συμπλήρωμα της τεκμηρίωσης, πλουτίζοντας σημαντικά τον φωτισμό των «γεγονότων» από «τα κάτω», με δεδομένη ωστόσο την επίγνωση ότι πάντοτε παραμένουν υποκειμένες στις δεσμεύσεις και τις «ατασθαλίες» της μνήμης. Καθώς μάλιστα σήμερα η

έρευνα έχει προχωρήσει σημαντικά, οι μαρτυρίες ενδιαφέρουν ίσως λιγότερο ως προς την πραγματολογική και περισσότερο ως προς την υποκειμενική τους διάσταση: σε σχέση δηλαδή με την ατομική ερμηνεία του διωγμού και της εξόντωσης, τους ψυχολογικούς μηχανισμούς της ανάμνησης ή την εκ των υστέρων ανασυγκρότηση της σχέσης παρελθόντος-παρόντος.⁴

Ανάμεσά τους, θα μπορούσε να ξεχωρίσει κανείς εξαιρετικής διαύγειας κείμενα επαγγελματιών συγγραφέων με επίκεντρο το Ολοκαύτωμα. Τα έργα αυτά αποδεικνύονται δύσκολα κατατάξιμα, καθώς εντός τους μπορούν να συγκλίνουν η εμπειρική πραγματικότητα και η μυθοπλασία, ο ηθικός, φιλοσοφικός και ιστορικοπολιτικός στοχασμός, η αυτοβιογραφική εξιστόρηση, η αναλυτική οξύτητα και η κριτική ερμηνευτική του δοκιμίου. Γι' αυτά, άλλωστε, έχει εδώ και μερικές δεκαετίες προταθεί και ο όρος «στρατοπεδική λογοτεχνία», θέλοντας ακριβώς να υπογραμμίσει τη σταθερή αλληλοδιαπλοκή γραφής, ζωής, μνήμης και ιστορίας.⁵

Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Χόρχε Σεμπρούν είναι σίγουρα ένας από τους πλέον γνωστούς συγγραφείς που πραγματεύτηκε τις σκληρότερες πτυχές της ιστορίας του 20ού αιώνα, με όχημα τη λογοτεχνία, το δοκίμιο αλλά και το σινεμά.⁶ Η αυτοεξορία και οι σπουδές στη Γαλλία κατά τον Ισπανικό Εμφύλιο, η συμμετοχή στη γαλλική αντίσταση, ο εκτοπισμός στο Μπούενεβαλντ, η παρανομία στην Ισπανία ως μέλους του Ισπανικού Κομμουνιστικού Κόμματος, οι παρεκκλίσεις από την «επίσημη γραμμή» και η διαγραφή του, η οδυνηρή γνωριμία του με τον *Ιβάν Ντενίσοβιτς* του Σολτζενίτσιν, η θητεία του στη σοσιαλιστική κυβέρνηση του Φελίπε Γκονθάλεθ και η εμπιστοσύνη του στην ευρωπαϊκή ιδέα, όλα τους συνθέτουν τις τομές και στις συνέχειες μιας ζωής σχεδόν μυθιστορηματικής.

Για τον Σεμπρούν πολλά έχουν ήδη ειπωθεί και θα ειπωθούν ακόμα. Εδώ, όμως, θα ήθελα να σταθώ λίγο στο τελευταίο βιβλίο του, τις *Ασκήσεις επιβίωσης*, που πρόσφατα κυκλοφόρησε και στα ελληνικά.⁷ Και τούτο διότι, σε αυτό το σύντομο κείμενο του Σεμπρούν γραμμένο στο τέλος της ζωής του, βλέπουμε σε ένα ορισμένο σημείο να ξεδιπλώνεται μια «αντιπαράθεση» στον φιλοσοφικό στοχασμό του Ζαν Αμερύ για το νόημα των βασανιστηρίων: μια «συνομιλία» που, ενώ εστιάζει σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα, καθίσταται τελικά εύγλωττη για πολύ περισσότερα ερωτήματα άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με το Ολοκαύτωμα.

Καταρχήν, στις *Ασκήσεις επιβίωσης* ο στοχασμός για τα βασανιστήρια είναι οργανικά εγγεγραμμένος στην εμπειρία της Αντίστασης. Το μαρτύριο του σώματος γίνεται κομμάτι της αντιστασιακής ταυτότητας: μιας ταυτότητας εξαιρετικά ισχυρής, η οποία προσδίδει σε αυτό το αυτοβιογραφικό εγχείρημα την εσωτερική συνοχή του: «*ένας στοχασμός, ο οποίος θα ξαναπιάνει τα αυτοβιογραφικά θέματα που έχω ήδη θίξει, αλλά πιο "συστηματικά"*. Αυτό το βιβλίο το έχω συλλάβει σαν μια συνέχεια. Θα μπορούσε να έχει έναν, δύο, τρεις, τέσσερις ή και περισσότερους τόμους, με τον ίδιο τίτλο: *Ασκήσεις επιβίωσης, όπου θα ανασυνθέτω τη ζωή, τη δική μου ζωή, σε συνάρτηση με το θέμα. Το πρώτο μέρος είναι ουσιαστικά έτοιμο και έχει να κάνει με την εμπειρία της Αντίστασης και τη νιότη μου. Το θέμα πάνω στο οποίο αρθρώνεται είναι ένα θέμα, για το οποίο ελάχιστα έχω μιλήσει, αλλά που τώρα το προσεγγίζω τόσο μέσω της βιωμένης εμπειρίας όσο και μέσω της σκέψης: τα βασανιστήρια»* (σ. 15-16).

Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο βασανιζόμενος ορίζεται μεν όπως ακριβώς τον είχε ορίσει ο Αμερύ, δηλαδή ως εκείνους που «*ιώθει το σώμα του όπως δεν το είχε νιώσει ποτέ πριν*» (σ. 65-66), αλλά στον Σεμπρούν αυτή η οριακή συνθήκη φέρει εντός της τον υψηλότερο ανθρώπινο δεσμό, που εν τέλει την ακυρώνει

νει· ακριβώς επειδή εκφράζει και διαιωνίζει μια ηθική κοινότητα ιδεών και αισθημάτων: «*Η εμπειρία των βασανιστηρίων δεν είναι μόνο, ίσως ούτε καν κυρίως, εμπειρία του πόνου, της αβάσταχτης μοναξιάς του πόνου. Είναι επίσης, ίσως και προπαντός, εμπειρία αδελφoσύνης. Σιωπή από την οποία γαντζώνεσαι, κρεμίσαι σφίγγοντας τα δόντια, προσπαθώντας να δραπετεύσεις μέσω της φαντασίας ή της μνήμης από το ίδιο σου το σώμα, το άθλιο σώμα σου, αυτή η σιωπή είναι πλούσια με όλες τις φωνές, όλες τις ζωές που προστατεύει, που τους επιτρέπει να συνεχίσουν να υπάρχουν*» (σ. 59).

Ο συγγραφέας, επομένως, καταφέρνει να διατηρήσει τον δεσμό του με τον κόσμο αντιμαχόμενος ενεργητικά στον ναζισμό, αφού: «*η ύπαρξη του αντιστασιακού που βασανίζεται γίνεται μια ύπαρξη-για-τον-θάνατο, αλλά και μια ύπαρξη ανοιχτή προς τον κόσμο, που προβάλλεται πάνω στους άλλους: μια ύπαρξη-μαζί με, της οποίας ο ατομικός θάνατος, ενδεχόμενος, πιθανός, τρέφει τη ζωή*» (σ. 59-60).

Η συμμετοχή στην Αντίσταση, άλλωστε, είναι εκείνη που διασώζει όχι μόνο από την τυραννία της σάρκας, αλλά και από την ψυχική, συναισθηματική και συνειδησιακή νέκρωση που μεθοδεύεται στα στρατόπεδα του ναζισμού. Η μνήμη της εξέγερσης μερικών εκατοντάδων ενόπλων, οργανωμένων κομμουνιστών, εγκλειστών του Μπούκενβαλντ λίγο πριν την είσοδο των Αμερικανών, τον Απρίλιο του 1945, διαφοροποιεί τον Σεμπρούν –σε μια κατοπινή συζήτηση– από τον Ελί Βιζέλ, ο οποίος τις ίδιες στιγμές βρέθηκε «κατακυριευμένος από το παρελθόν», βυθισμένος «ήδη μέσα στο θάνατο».⁸

Φυσικά, δεν είναι –δεν θα μπορούσε να είναι– μόνο το κρίσιμο ζήτημα της πολιτικής στράτευσης. Καθοριστική βαρύτητα έχει η «ιδιότητα» με την οποία οδηγείται κανείς στα ναζιστικά στρατόπεδα, ως αντιστασιακός ή ως Εβραίος, όπως εξάλλου και το αν επρόκειτο για στρατόπεδα συγκέντρωσης ή στρατόπεδα εξόντωσης των εγκλειστών.⁹ Εντούτοις, το πλεονέκτημα στην επιβίωση εκείνων που είχαν στέρεη πολιτική ταυτότητα ή ισχυρή θρησκευτική πίστη δείχνει να επαληθεύεται από πολλές διαφορετικές πλευρές, πέρα από την κατηγορία του στρατοπέδου στο οποίο οδηγήθηκε κανείς.¹⁰ Και αυτό ακριβώς είναι που οδηγεί τον Σεμπρούν στην έντονη «διαμαρτυρία» έναντι του Αμερú· επειδή ο αυστροεβραίος στοχαστής, παρότι έχει θητεύσει εξίσου στη βελγική παρανομία, βιώνει τα βασανιστήρια με τρόπο ριζικά διαφορετικό: ως τέλεια κατάλυση και ακύρωση κάθε εμπιστοσύνης προς τον κόσμο. Στις *Ασκήσεις επιβίωσης* διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «*Ιδού ένας άνθρωπος τριάντα ετών, ο Χανς Μάιερ-Αμερú, που διαθέτει αρκετή πνευματική διαύγεια και αποφασιστικότητα ώστε να αυτοεξοριστεί, να δραπετεύσει από τον ναζισμό με σκοπό να συνεχίσει να αγωνίζεται· που μπαίνει στην Αντίσταση, μόλις η σύγχρονη βαρβαρότητα τον φτάνει ακόμη και στη χώρα όπου έχει αναζητήσει άσυλο, στο Βέλγιο· και αυτός ο άνθρωπος βλέπει την εμπιστοσύνη του στον κόσμο να κλονίζεται με το πρώτο χτύπημα που δέχεται, στην πρώτη ανάκριση από την Γκεστάπο; Ή αυτά τα λόγια δεν σημαίνουν τίποτα, δεν είναι παρά μια φράση, ή αλλιώς αυτή η εμπιστοσύνη που καταρρέει μονομιάς ήταν τυφλή στις πραγματικότητες του κόσμου, κωφή στις κραυγές αυτής της πραγματικότητας. Δεν ήταν παρά μια εμπιστοσύνη αφελής, αγγελική, παιδιάστικη εντέλει, η οποία δεν ανταποκρινόταν καθόλου στην ενήλικη, μαχητική στάση του Αμερú*» (σ. 69).

Εδώ, προφανώς, δεν έχουμε να κάνουμε με μια ηθική επίκριση ούτε απλώς με δύο διαμετρικά αντίθετες ιδιοσυγκρασίες. Η σύγκριση-σύγκρουση που ξεδιπλώνεται στις *Ασκήσεις επιβίωσης* αποδεικνύεται δηλωτική της πλήρους αποδιοργάνωσης της

συνοχής και της τάξης του κόσμου, που επιφέρει η ναζιστική λάιλαπα, ακόμα και αν άνθρωποι σαν τον ισπανό συγγραφέα βρίσκουν στην ιδεολογία ισχυρά ερείσματα και καταφέρνουν ψυχολογικά να διασωθούν. Έτσι, η εβραϊκή ταυτότητα του Αμερú, η οποία συγκροτείται «αρνητικά», δηλαδή μέσα από τον στιγματισμό, τον διωγμό και τη βεβαιότητα του θανάτου,¹¹ μοιάζει να τον τοποθετεί τελικά στον αντίποδα του Χόρχε Σεμπρούν, αναφορικά με το οριακό βίωμα των βασανιστηρίων.

Πράγματι, ο Αμερú δεν έκανε ποτέ του λόγο για κανενός είδους *επιβίωση*, παρά είχε προσθέσει στο κυριότερο έργο του, το *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, έναν χαρακτηριστικά δυσοίωνο υπότιτλο: *απόπειρες ενός εκμηδενισμένου να υπερβεί το ανυπέρβλητο*.¹² Για αυτόν, τα βασανιστήρια σηματοδοτούσαν το οριστικό τέλος της οικειότητας με την ανθρώπινη κοινωνία, μια απώλεια χωρίς δυνατότητα αποκατάστασης ή επιστροφής, καθώς «ο βασανισμός έχει character indelebilis, χαρακτήρα ανεξάλειπτο. Όποιος βασανίστηκε, παραμένει βασανισμένος» (σ. 78).

Με αφετηρία το οχυρό Μπρέεντονκ που κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε στεγάσει στο Βέλγιο το αρχηγείο της Γκεστάπο, ο Αμερú περιγράφει όσα υπέστη τον Ιούλιο του 1943, επιχειρώντας να στοιχειοθετήσει αυτή τη ριζική απώλεια του νοήματος: μια απώλεια που επέρχεται με την παραβίαση των ορίων του σώματος, με την καταπάτηση του αδιαπραγμάτευτου «συνόρου της επιδερμίδας» από τον βασανιστή, ο οποίος αναδεικνύεται σε απόλυτο κύριο της ύπαρξης του θύματος, με λόγο ζωής και θανάτου. Επιτείνεται δε από τη ματαίωση κάθε προσδοκίας βοήθειας, την ακύρωση της «πεποίθησης ότι κάποιος θα βρεθεί να μας συνδράμει», αίσθηση η οποία συγκαταλέγεται ανάμεσα στις «θεμελιώδεις ανθρώπινες εμπειρίες» της φυσικής κοινωνικότητας. Αυτή η κυριαρχία χωρίς όριο του θύτη πάνω στο θύμα δεν ομοιάζει με καμία μορφή εξουσίας, που είτε εκπορεύεται από ένα κοινωνικό συμβόλαιο είτε εδράζεται σε μια οιαδήποτε προνεωτερική ιεραρχική δομή, αλλά αντίθετα συνιστά τον «ολοκληρωτικό θρίαμβο του επιζώντος πάνω σε εκείνον που εκδιώχθηκε από τη ζωή, σπρωγμένος στο μαρτύριο και στο θάνατο» (σ. 57-88).

Αν όμως αυτές οι παρατηρήσεις έχουν γενικό χαρακτήρα, κοινό σε οποιαδήποτε συνθήκη βασανισμού, η πρακτική του ναζισμού διακρίνεται από κάθε ανάλογή της, στον βαθμό που δεν υπάγεται σε μία οριοθετημένη στόχευση της εξουσίας, αλλά συνιστά καθαρό σαδισμό, «ακραία άρνηση του άλλου», «αποκήρυξη τόσο των αρχών της κοινωνίας όσο και της πραγματικότητας», σύμφωνα με τον Ζωρζ Μπαταίγ, στον οποίο παραπέμπει ο Αμερú (σ. 79-80).

Ακριβώς αυτή η μνήμη της καταστατικής «άρνησης του άλλου», η οποία τελικά αποξενώνει χωρίς επιστροφή την υποκειμενικότητα από την ανθρώπινη κοινότητα, υπερβαίνει τη μερικότερη εμπειρία των βασανιστηρίων και διατρέχει συνολικά το έργο του Αμερú ως το πλέον κρίσιμο αποτύπωμα του Ολοκαυτώματος στον ψυχισμό των επιζώντων. Υποχρέωση του συγγραφέα είναι να διερευνήσει τις ποικίλες εκφάνσεις της. Ο ναζισμός ώθησε τα θύματά του «στα όρια του πνεύματος», αφού «στο στρατόπεδο, και ιδίως στο Άουσβιτς, η ορθολογική-αναλυτική σκέψη όχι μόνο δεν προσέφερε την παραμικρή βοήθεια, αλλά οδηγούσε κατευθείαν σε μια τραγική διαλεκτική της αυτοκαταστροφής» (σ. 37). Ειδικότερα, για τους Γερμανοεβραίους, η μητρική γλώσσα υφαρπαζόταν από τον εχθρό και μετατρέποταν σε «θανάσιμη απειλή» (σ. 106-109),¹³ την ίδια στιγμή που η αξιοπρέπεια θρυμματιζόταν και το ατομικό παρελθόν του καθενός ακυρωνόταν ανελέητα. Η ατομική ύπαρξη διαγραφόταν ολοκληρωτικά: «*Προκειμένου να είμαστε το ένα ή το άλλο, χρειαζόμαστε τη συγκατάθεση της κοινωνίας. Όταν όμως η κοινωνία ανα-*

καλεί τον αλλοτινό μας ρόλο, συνειδητοποιούμε ότι ποτέ δεν τον είχαμε στα χέρια μας. Στο παράπηγμα του Γκουρ ο Μόμπερτ¹⁴ δεν ήταν πλέον Γερμανός συγγραφέας: Έτσι το 'θελε το χέρι που δεν είχε σαλέψει όταν τον συνέλαβαν. Πέθανε χωρίς παρελθόν – και το μόνο που μπορούμε να ελπίσουμε είναι ότι πέθανε σχετικά ήσυχος επειδή δεν το γνώριζε» (σ. 120).

Το απροσπέλαστο τραύμα της προσβολής στον Αμερú βρίσκεται σε αντίθεση με την πίστη στον δίκαιο αγώνα του Σεμπρούν, καθορίζοντας συγχρόνως τη σχέση του καθενός με τη μνήμη, την ιστορία και τη γραφή. Στις *Ασκήσεις επιβίωσης*, ο συγγραφέας με το γνώριμο ύφος του, με ένα χείμαρρο εικόνων και θορύβων –για «σπειροειδή κατάδυση», για «βουή και μανία» κάνει λόγο στο εισαγωγικό του σημείωμα ο Ρεζίς Ντεμπράι (σ. 7-13)– κινείται άτακτα και ασύμμετρα μπρος πίσω στον χρόνο, από τις στιγμές πριν την σύλληψή του, τον Σεπτέμβριο του 1943, μέχρι μια τυχαία συνομιλία σε παριζιάνικο λεωφορείο το 2005. Αυτός ο εσωτερικός ρυθμός της αφήγησης θρυμματίζει το παρελθόν, υπενθυμίζοντας διαρκώς τις πολυκύμαντες διαδικασίες ανασυναρμολόγησης του εαυτού στο παρόν της δημιουργίας. Καθώς τα «φαντάσματα του παρελθόντος» επιστρέφουν, ο αναστοχασμός είναι συνυφασμένος με την κούραση και τη μελαγχολία, επειδή «είχα χάσει τόσες ευκαιρίες να πεθάνω νέος». Ακόμα και η ίδια η ιδιότητα του συγγραφέα τίθεται εκ των υστέρων σε πρωταρχική διερώτηση (σ. 21-22). Παρ' όλα αυτά, σε αυτό το *αφήγημα*, που «σκηνοθετείται από μόνο του» (σ. 123), η εμπιστοσύνη στην υπαρξιακή λύτρωση που προσφέρει η σύζευξη ανάμνησης και γραφής επιβεβαιώνεται συνεχώς, πράγμα που δύσκολα επαληθεύεται στην περίπτωση του Ζαν Αμερú.

Εκεί, η αναμόχλευση του παρελθόντος και η καταγραφή του δεν ανακουφίζει από το σύνδρομο της ενοχής των επιζώντων ούτε επιστρέφει πίσω στον κόσμο τη συνοχή και το ηθικό περιεχόμενό του. Αντίθετα, η απόπειρα εξιστόρησης της Αντίστασης, του εκτοπισμού, των βασανιστηρίων και του εγκλεισμού υπονομεύεται συνεχώς από την αίσθηση ότι όση ειλικρίνεια και ακρίβεια κι αν επιτύχει η μαρτυρία παραμένει κατώτερη της αποτρόπαιης αλήθειας του ναζισμού. Η αδυναμία του μάρτυρα, παρά τη συνειδητή του προσπάθεια να θυμηθεί επακριβώς, να αναπαραστήσει και να διαβιβάσει την προσωπική εμπειρία του δίχως να προδώσει τους νεκρούς, καθιστά τη μνήμη τυραννική και την αφήγηση αυτοκαταστροφική. Σχεδόν κάθε λέξη που ο Αμερú βάζει πάνω στο χαρτί προαναγγέλλει τη μοιραία έκβαση του συγγραφικού εγχειρήματος ενός βαθύτατα στοχαστικού ανθρώπου που η ιστορία τον έχει συνθλίψει δίχως να του αφήσει ανοικτή καμία έντιμη έξοδο διαφυγής: «Οι μνησικακίες, συναισθηματική πηγή κάθε αληθινής ηθικής, η οποία ήταν πάντα μια ηθική για τους ηττημένους, δεν έχει παρά ελάχιστες ή ακόμα και καθόλου πιθανότητες να παρεμποδίσει το μοχθηρό έργο των δαμαστών. Εμείς, τα θύματα, πρέπει να τελειώνουμε μια για πάντα με τα απωθημένα που έχουν συσσωρευτεί μέσα μας εξ αντιδράσεως, και μάλιστα με την ίδια σημασία που είχε κάποτε στην αργκό των στρατοπέδων συγκέντρωσης το ρήμα “τελειώνω”, όταν σήμαινε “ξεπαστρεύω”. Καλό είναι να τελειώνουμε κι εμείς σύντομα. Ως τότε, παρακαλούμε όσους τυχόν ταραάζονται από τα απωθημένα μας να κάνουν υπομονή» (σ. 153).

Άλλωστε δεν ήταν ο μόνος, το γνωρίζουμε καλά. Στη δική του τροχιά, πολλοί συγγραφείς του Ολοκαυτώματος επέλεξαν τελικά να πληρώσουν τον βαρύ φόρο της αυτοχειρίας ως το ύστατο τίμημα απελευθέρωσης από το δυσβάστακτο βάρος του.

Η τρυφερή μελαγχολία του Β. Γ. Ζέμπαλντ

Πέρα από τις αφηγήσεις των επιζώντων, η φρίκη της εβραϊκής γενοκτονίας έχει αποτυπωθεί σε όλες τις γλώσσες της σύγχρονης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Ένας από τους πλέον διαπεραστικούς συγγραφείς που επιχειρεί να αναμετρηθεί μαζί της είναι ο γερμανόφωνος Winfried Georg Maximilian Sebald. Στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό παραμένει σχετικά άγνωστος, αν και τα τελευταία χρόνια το μεγαλύτερο μέρος του έργου του έχει μεταφραστεί με συνέπεια από τον Γιάννη Καλιφατίδη και την Ιωάννα Μειτάνη.¹⁵ Πρόσφατα μάλιστα έχει εκδοθεί ένας τόμος, ο οποίος περιλαμβάνει τέσσερις εργασίες μελετητών του, καθώς και πέντε συνεντεύξεις του ίδιου, με τον εύγλωττο τίτλο *Η ανάδυση της μνήμης*.¹⁶ Πρόκειται για ένα βιβλίο ιδιαίτερα φροντισμένο, που ξεχωρίζει για την προσεκτική επιλογή των κειμένων και για την ευρύτητα των θεμάτων που θίγονται σε αυτό.¹⁷ Ένα βιβλίο σε ορισμένες στιγμές πραγματικά συναρπαστικό, πάντοτε όμως κατατοπιστικό, χρήσιμο για να εξοικειωθεί κανείς με τη γραφή και τη σκέψη ενός ανθρώπου που χάθηκε απροσδόκητα νωρίς, αλλά που η συμβολή του στη λογοτεχνία και στο δοκίμιο έχει διεθνή αναγνωρισιμότητα.

Στο έργο του, ένα έργο κατεξοχήν ιδιότυπο, ο Ζέμπαλντ δειχνει να αντιμετωπίζει το Ολοκαύτωμα κυρίως μέσα από τον υπαινιγμό και τη βουβή υπόμνηση – μέσα από μια πολλά σημαίνουσα σιωπή που ικνηλατεί τις πληγές της ιστορίας πάνω στις διαδρομές των αφηγητών και των ηρώων του. Έτσι, στους *Ξεριζωμένους*, η στέρηση της πατρίδας, ο εκτοπισμός και η περιπλάνηση ξεδιπλώνονται μέσα από τέσσερις διαφορετικές ιστορίες, οι οποίες λειτουργούν ως επάλληλα κάτοπτρα της απώλειας, της θλίψης και του θανάτου. Η μακροσκελής αφήγηση σαν να θέλει να συμπέσει με τον ζωντανό, ανθρώπινο, βιωμένο χρόνο, καθυστερεί τον εσωτερικό ρυθμό της με την παρεμβολή φωτογραφιών, αποσπασμάτων ημερολογίων, ποικίλων τεκμηρίων. Η λογοτεχνία μιμείται τις πρακτικές της ιστοριογραφικής τεκμηρίωσης, αλλά σε αντίθεση με την ιστορική γραφή αποφεύγει να πει τα πράγματα με το ξεκάθαρο όνομά τους. Προτιμά να τα αφήνει να σβήνουν πίσω, στο βάθος, να αιωρούνται σαν στάχτη και σκόνη, υφαίνοντας εικόνες ονειρικές, θολές, μεστές όμως συνδηλώσεων και συμβολισμών. Αυτή την επιλογή, ο Ζέμπαλντ την επεξηγούσε με τρόπο ιδιαίτερα σαφή: «το ζήτημα είναι να προσπαθήσει κανείς να βρει τρόπους έκφρασης εγκεφαλικών συνδέσεων, χρησιμοποιώντας συμβολισμούς που πιθανότατα δεν είναι προφανείς. Ένα παράδειγμα εδώ ασφαλώς είναι οι σιδηρόδρομοι. Όπως όλοι ξέρουμε, ο σιδηρόδρομος έπαιξε εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην επιχείρηση των εκτοπισμών. [...] Όλο το επιχειρησιακό σκέλος του εκτοπισμού βασίστηκε στην ετοιμότητα του σιδηροδρομικού δικτύου. Μια σχετική νύξη κάνω στο σημείο όπου μιλάω για την εμμονή του δασκάλου μου [εννοεί τον πρωταγωνιστή της δεύτερης ιστορίας των *Ξεριζωμένων*, Πάουλ Μπεράιτερ] με τους σιδηροδρόμους. Μου φάνηκε λοιπόν αρκετά προφανές να το κάνω. Εξαρτάται πάντα ασφαλώς από το πώς το κάνεις στην πράξη. Αν είναι πολύ εμφανής ο συμβολισμός σου χάνει την αξία του. Πρέπει λοιπόν να προσπαθήσεις να το κάνεις πλαισίως, έτσι ώστε ο αναγνώστης να μην τον προσέξει απαραίτητως καθώς διαβάζει. Δοκιμάζεις κάποια επαναλαμβανόμενα μοτίβα σε ένα κείμενο και, αίφνης, το σύνολο αποκτά μια σημασία που δεν θα είχε σε διαφορετική περίπτωση. Το ίδιο ισχύει και για άλλες εικόνες του κειμένου: οπωσδήποτε οι ράγες, ο καπνός και, βεβαίως, η σκόνη» (σ. 75-76).

Πένθιμη, δαιδαλώδης, αργόσυρτη, οπωσδήποτε τρυφερή, η γραφή του Ζέμπαλντ δείχνει να ακολουθεί την οπτική του Βάλτερ Μπένγιαμιν, όταν εκείνος ζητούσε «η ιστορία να ερμηνευθεί

από τη σκοπιά των θυμάτων που οδηγήθηκαν στη σιωπή, δηλαδή των νεκρών». ¹⁸ Από αυτήν ακριβώς την προοπτική, ένας από τους μελετητές του τόμου, ο Charles Simic, εύστοχα υπογραμμίζει: «Ο Ζέμπαλντ ενδιαφέρεται για τα αναρίθμητα θύματα των πολέμων, των επαναστάσεων και της μαζικής τρομοκρατίας του περασμένου αιώνα. Θα έλεγε κανείς πως αναζήτησε ένα αφηγηματικό ύφος που θα μπορούσε να αποδώσει την πνευματική κατάσταση των ανθρώπων εκείνων που βρέθηκαν να παραπαίνουν εξαιτίας δυνάμεων τις οποίες δεν μπορούσαν να κατανοήσουν και να ελέγξουν. [...] Ο Ζέμπαλντ λειτούργησε τρόπον τινά ως συλλέκτης προφορικών ιστοριών και ως αντισυμβατικός βιογράφος κάποιων τέτοιων ανθρώπων, αναπλάθοντας τη ζωή τους μέσα από τις μικρολεπτομέρειες που του αφηγήθηκαν, καθώς και από πρόσθετες έρευνες που έκανε ο ίδιος για τις καταβολές τους. Αν το βιβλίο αναδίδει μελαγχολία, αυτό συμβαίνει επειδή η υπόθεση που ο ίδιος ανέθεσε στον εαυτό του είναι εκ φύσεως μάταιη» (σ. 198-199).

Βέβαια, σε αυτές τις καταδύσεις στις ξένες ζωές, στην προσπάθεια συγκέντρωσης στοιχείων, υπάρχει πάντα μια ηθική αναστολή, μια αίσθηση παραβίασης της ατομικότητας των άλλων, η αγωνία μήπως η αναμόχλευση του παρελθόντος προκαλέσει καινούρια οδύνη (σ. 84-85). Εντούτοις, η μελαγχολία του Ζέμπαλντ είναι διττή· γιατί εκπορεύεται όχι μόνο από την εστίαση στις ψυχικές διαδρομές των θυμάτων, αλλά και από την αντίστροφη επιμονή του στην καταγραφή των ενοχών της γερμανικής κοινωνίας. Στις συνεντεύξεις του έχει πολλές φορές αναφερθεί στο μεταπολεμικό κλίμα της πατρίδας του, όπου κανείς δεν μιλά για τη γενοκτονία, είτε ιδιωτικά μέσα στην οικογένεια, είτε δημόσια στη μικρή κλίμακα της μητρικής κωμόπολης ή στο πανεπιστήμιο κατά τη δεκαετία του 1960 (σ. 62-63, 68, 139-140, *passim*). Άλλωστε, αυτή η ασφυκτική ατμόσφαιρα τον ωθεί να εγκαταλείψει τη χώρα του, καθιστώντας τον και τον ίδιο αυτοεξόριστο μέχρι το τέλος της ζωής του.

Όλος αυτός ο στοχασμός για το εθνικό παρελθόν, αυτά τα «λίγο διαφορετικά», εμπειρικά, «μαθήματα ιστορίας» (σ. 141), ολοκληρώνονται με έναν έντονο προβληματισμό για την αποσιώπηση των συμμαχικών βομβαρδισμών από τη γερμανική λογοτεχνία. Στη *Φυσική ιστορία της καταστροφής*, ο Ζέμπαλντ επιχειρεί να αγγίξει τα οικεία δεινά, δηλαδή τη δυσκολία της γερμανικής διανόησης να αναμετρηθεί με τη συναίσθηση των ευθυνών του γερμανικού λαού και την ολική καταστροφή των πόλεων του. Ο βαθύτατα απαισιόδοξος τόνος του κειμένου, οι συλλογισμοί για τον πόλεμο κατά των αμάχων, μια αίσθηση ανυπέρβλητης κόπωσης ή παραίτησης απέναντι στο Κακό οδήγησαν μια μερίδα της λογοτεχνικής κριτικής να εντοπίσει, σε αυτές τις σελίδες, τον κίνδυνο της «αισθητικοποίησης» των ιστορικών τραυμάτων. ¹⁹ Ιδιαίτερα προσεκτική στις παρατηρήσεις της, η Ruth Franklin επισημαίνει πως ο Ζέμπαλντ υποκύπτει τελικά σε ένα ανιστορικό είδος γραφής, κάνοντας λόγο για ένα αυτοαναφορικό «ιδίωμα μελαγχολίας», αδιάφορο απέναντι στις αιτίες των πραγμάτων. Ειδικά για το ζήτημα των βομβαρδισμών διαβλέπει από την πλευρά του επικίνδυνο βαθμό αφαίρεσης, ελλιπή κατανόηση και άστοχη ερμηνευτική, αφού ο συγγραφέας ανάγοντας τα πάντα σε ένα κοινό –ανθρωπολογικής υφής– «μοτίβο οδύνης» χάνει εν τέλει τη διάκριση ανάμεσα σε «φυσική» και «ανθρώπινη» ιστορία (σ. 180-196). Πράγμα που στις απώτερες πολιτικές προεκτάσεις του αφήνει δυνητικά ανοικτή μια υποψία αμφισβήτησης της θεμελιώδους διάκρισης μεταξύ θυτών και θυμάτων. ²⁰

Το ζήτημα είναι εξαιρετικά λεπτό. Θα μπορούσε κανείς να συμφωνήσει πως πράγματι η «αισθητικοποίηση» των ερειπίων και του ανθρώπινου πόνου συνιστά πάντοτε μια ενδεχόμενη, διόλου

αθώα, παγίδα στις απόπειρες του δοκιμαστικού λόγου, της λογοτεχνίας ή της τέχνης εν γένει να πραγματευτεί όσα έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εν τούτοις, ο Ζέμπαλντ μπορεί να πείσει πως δημιουργεί πάντοτε «εντός ιστορικού χρόνου», ακόμη κι αν πολλές φορές συνειδητά αποσιωπά τα ιστορικά συμφραζόμενα της γραφής του. ²¹ Οι μυθοπλαστικές αφηγήσεις του επαληθεύουν την αίσθηση πως ως Γερμανός φέρει το βάρος της συλλογικής ενοχής που του αντιστοιχεί στο όνομα ακριβώς της πατρίδας του, ακόμα κι αν ατομικά επέλεξε να την απαρνηθεί. Όπως εξομολογείται σε συνέντευξη στην Eleanor Wachtel, η ιστορία της Γερμανίας και ιδίως «η άσχημη τροπή που πήρε αυτή η ιστορία στον αιώνα μας» είναι το «σακίδιο που έχει κληρονομήσει» και παραμένει «υποχρεωμένος να το κουβαλάει στην πλάτη του, είτε του αρέσει είτε όχι» (σ. 72).

Εξάλλου, θα άξιζε να υπενθυμίσει κανείς πως ο Ζέμπαλντ είχε μελετήσει και σχολιάσει ο ίδιος τον Αμερú. ²² Στο *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, ο αυστροεβραϊός στοχαστής, υπεραμυνόμενος με αξιοθαύμαστη ειλικρίνεια του εγκλωβισμού του στις «μνησικακίες» του, είχε ζητήσει και φανταστεί το ανέφικτο. Όχι μόνο οι Γερμανοί να πάψουν επιτέλους να απωθούν και να αποσιωπούν, αλλά να διεκδικήσουν τα χρόνια του εθνικοσοσιαλισμού ως «αρνητική τους περιουσία». Τότε, έγραφε, «δύο ομάδες ανθρώπων, δαμαστές και δαμασμένοι, θα έσμιγαν με την επιθυμία να αντιστραφεί ο χρόνος και, κατά συνέπεια, να ηθικοποιηθεί η Ιστορία». Αυτός άλλωστε ήταν ο μόνος έγκυρος τρόπος που έβλεπε, ώστε η Γερμανία «να εξαλείψει την ντροπή». ²³

Προεκτείνοντας αυτή την άποψη, θα λέγαμε πως η «αρνητική» εθνική «περιουσία» ωθεί τον Ζέμπαλντ να γίνει ένας στοχαστής του κινδύνου, μια φωνή που σχεδόν μοιρολατρικά θρηνεί την πλέον αποτρόπαιη «ανακάλυψη» της νεωτερικότητας: τη δυνατότητα του σύγχρονου, πολιτισμένου, βιομηχανικού ανθρώπου για το απόλυτο ηθικό Κακό. Βέβαια, η ιστορία δεν αντιστρέφεται ούτε ηθικοποιείται. Αυτό όμως που *όντως* μπορεί να συμβεί είναι να ακυρωθεί η προοπτική της. Έτσι, αν στις αφηγήσεις ή στα δοκίμιά του ο ιστορικός χρόνος τείνει να γίνει χρόνος υποκειμενικός, της ιδιωτικής ζωής των ηρώων του, ή οιοσδήποτε «φυσικός» χρόνος μιας νεωτερικότητας που πλέον φέρει *φύσει* το έγκλημα εντός της, αυτό μοιάζει να συμβαίνει επειδή ο Ζέμπαλντ κοιτάζει το μέλλον ως απειλή, δηλαδή ως μη-μέλλον.

Υπό το πρίσμα μιας τέτοιας θεώρησης, η οποία βασικά επικυρώνει την πλήρη *επίγνωση* του Ολοκαυτώματος και των συνεπειών του, δεν μένουν πολλοί δρόμοι ανοικτοί. Το λογοτεχνικό κείμενο συγκροτείται ως υφαντό που γνέθει την απογοήτευση, εξωραϊζοντας την οδύνη και τα κενά της μνήμης (σ. 194-196). Άλλοτε πάλι, όπως το βλέπουμε στους *Δακτύλιους του Κρόνου* στις επαρχίες της Ανατολικής Αγγλίας, ξεδιπλώνεται σαν μια περιπλάνηση διάστικτη από εκτεταμένες παρεκβάσεις· ένα οδοιπορικό στις ρημαγμένες επαύλεις της ολάνθιστης υπαίθρου, που συνεχώς αντιδιαστέλει την ακίνητη γαλήνη της επαρχίας με την απαρίθμηση των ανθρώπινων επιτευγμάτων και εγκλημάτων. Σε αυτή μάλιστα τη διττή, επινοημένη, αντιφατική σύνθεση, διαφαίνεται η επιθυμία μιας νοσταλγίας που αρνείται να συναινέσει στον εαυτό της. Γιατί στο σύμπαν του Ζέμπαλντ, δίπλα στο δυσβάστακτο ιστορικό παρελθόν του σύγχρονου κόσμου, η απουσία του μέλλοντος φαίνεται να δημιουργεί και ένα ακόμη, παράλληλό του· ένα παρελθόν-καταφύγιο, ιδιόμορφα συντηρητικής υφής, ασαφές, αόριστο, υποθετικό, παρενθετικό, εν τέλει ίσως ακόμη και προτιμητέο: «*Είναι όπως αυτή η αίσθηση που σου δίνουν τα κιάλια όταν τα γυρίσεις ανάποδα... [...] περιέργως, η εικόνα, παρότι είναι πιο απομακρυσμένη, σου φαίνεται πολύ πιο καθαρή. Είναι σαν να κοιτάς μέσα σε ένα πηγάδι. Όποτε κοιτούσα πίσω*

στο παρελθόν, είχα πάντα αυτό το αίσθημα λιγύγου. Είναι σχεδόν μια λαχτάρα, ή ένας πειρασμός, ότι θα μπορούσες να βουτήξεις εκεί μέσα, προσπερνώντας όλα τα εμπόδια, για να φτάσεις όλο και πιο βαθιά. Το παρελθόν μου προκαλεί κάτι φοβερά θελκτικό. Το μέλλον δεν με απασχολεί καθόλου. Δεν θεωρώ ότι θα μείνουν και πολλά καλά πράγματα. Αλλά τουλάχιστον για να παρελθόν μπορείς να έχεις κάποιες αυταπάτες» (σ. 80-81).

Στην εισαγωγή της, η Lynne Sharon Schwartz χαρακτηρίζει τον Ζέμπαντ «υπόδειγμα σύγχρονης ευαισθησίας» (σ. 9). Πράγματι, αν κάτι μοιάζει να στοιχειώνει τα κείμενά του, τότε δεν πρόκειται παρά για τα φαντάσματα της δυστοπίας. Μάλιστα, υπάρχουν στιγμές, όπως η παράθεση της ιστορίας της μεταξουργίας, από τις απαρχές της μέχρι το Γ' Ράιχ, που συνειρμικά παραπέμπουν στη σχολή της Φρανκφούρτης και στους επιγόνους της. Φράσεις όπως «μόλις εξοντωθεί η πρώτη φουρνιά [από χρυσολίδες], φορτώνεται ευθύς [στους ατμολέβητες] η επόμενη, και ούτω καθεξής, μέχρις ότου ολοκληρωθεί πλήρως η επιχείρηση της θανάτωσης»,²⁴ θυμίζουν τις αναγνώσεις της ριζοσπαστικής πολιτισμικής κριτικής για το Ολοκαύτωμα. Θυμίζουν βιβλία, όπως την *Αιώνια Τρεμπλίγκα*. Η συμπεριφορά μας απέναντι στα ζώα και το Ολοκαύτωμα του Charles Patterson, που πρόσφατα κυκλοφόρησε και στα ελληνικά.²⁵ Η πολιτική σκοπιά δείχνει βέβαια να διαφέρει —ο Ζέμπαντ σαφώς προτιμά τον πένθιμο λυρισμό από την αμφισβήτηση και την καταγγελία— αλλά, το υπόστρωμα είναι κοινό: η πεποίθηση πως η μετωνυμία «Αουσβιτς» βρίσκεται ενθυλακωμένη μέσα στις αφανείς αρθρώσεις και στις πολλαπλές κανονικότητες της ιδεολογικής και της κοινωνικής οργάνωσης του σύγχρονου κόσμου.

Μια τόσο συμψηφιστική οπτική δεν θα την προσυπέγραφαν αβίαστα όλοι. Θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει πως αυτή η θεώρηση, αναζητώντας τις καταβολές του Ολοκαυτώματος εν τέλει «ρευστοποιεί» τη μοναδικότητά του, εξισώνοντάς το με τους ποικίλους σκοτεινούς τόπους και τις παθογένειες της νεωτερικότητας. Σίγουρα ο εθνικοσοσιαλισμός δεν υπήρξε ούτε παρενθεση, ούτε «ατύχημα». Αντ' αυτού όμως, θα ήταν πιθανώς προτιμότερο να γίνεται λόγος για την εγγραφή του φασισμού στις ισχυρές αντιδραστικές, συντηρητικές και αντιφιλελεύθερες πολιτικές παραδόσεις της Ευρώπης κατά τη διάρκεια της οικονομικοκοινωνικής κρίσης του Μεσοπολέμου. Πρόκειται όμως πλέον για ζητήματα της ιστορίας των ιδεών, της πολιτικής φιλοσοφίας ή της φιλοσοφίας της ιστορίας.

Αναφορικά πάλι με τις διασταυρώσεις της ιστοριογραφίας, του αυτοβιογραφικού στοχασμού και της μυθοπλασίας γύρω από τον άξονα της εβραϊκής καταστροφής, μένει να διερωτηθούμε για τα οφέλη και τα κέρδη της διαδρομής. Από την εβραϊκή Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του 1940, στις αναμνήσεις του Σεμπρούν και στα τραύματα του Αμερύ, μέχρι την ιδιουσγκρασιακή πρόζα του Ζέμπαντ, το Ολοκαύτωμα επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά πως δεν επιδέχεται εύκολα συμπεράσματα. Είναι αμφίβολο αν κάτι μπορεί να διδάξει. Εκτός φυσικά από τη μείζονα ηθική και πολιτική υποχρέωση ποτέ να μην επαναληφθεί. Όπως επίσης και το χρέος να συνεχίζουμε να στοχαζόμαστε τη γενοκτονία και να επιθυμούμε τη συναίσθησή της, δοκιμάζοντας τις αποτυχίες, τα αδιέξοδα και τις επιτυχίες που μας επιφυλάσσει η ίδια η πορεία «μέσα από στενό πέρασμα». Περίπου όπως ο Peter Szondi είχε προτείνει να διαβάζεται το *Στρέττο* του Πάουλ Τσέλαν.²⁶ Εκεί, η τελευταία στροφή είναι σχεδόν η ίδια με την πρώτη, αλλά η αντίγνωση ως στοχαστική πράξη έχει διαρρήξει τον αρχικά αμετάβητο χαρακτήρα της ποιητικής γραφής, επιφέροντας ένα κρίσιμο πλήγμα στην απομόνωση, τον θάνατο, τη λήθη και τη σιωπή:

(—γκρίζο της μέρας/των/σημαδιών του υπόγειου νερού—/
ΜΕΤΑΦΕΡΜΕΝΟΣ/ στον περίβολο/με/το αφευδές/σημάδι:/
χόρτο./ Χόρτο./ απογεγραμμένο.)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για μία συνοπτική αλλά κατατοπιστική χαρτογράφηση της ιστοριογραφίας της Shoah μέχρι σήμερα, καθώς και για τα γενικότερα ζητήματα που εγείρει η μελέτη της καταστροφής των Εβραίων της Ευρώπης, βλ. A. Wiewiorka / O. Βαρών-Βασάρ / P. Μπενβενίστε. «Μνήμη, μαρτυρία, ιστοριογραφία (στρογγυλό τραπέζι)», στο Β. Καραμανωλάκης / M. Couroucli / T. E. Σικλαβενίτης (επιμ.), *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα*, École Française d' Athènes / E.I.E-Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, Αθήνα 2015, σ. 281-294.
- 2 Δανειζομαι εδώ τον όρο από τον François Hartog, *Καθεστώς ιστορικότητας. Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, μτφρ. Δημήτρης Κουσουρής, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014. Πρόκειται για ένα παρόν ατέρμονο και διεσταλμένο, το οποίο, σπριζόμενο στις έννοιες της μνημόνευσης, του έθνους, της κληρονομιάς, της ταυτότητας, αλλά και στο πνεύμα της σύγχρονης εμπορευματικής και καταναλωτικής κοινωνίας, τείνει να «ενσωματώσει» εντός του το παρελθόν και το μέλλον.
- 3 Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 443.
- 4 Για τα θεωρητικά και ερμηνευτικά ζητήματα που θέτει ο αυτοβιογραφικός λόγος του Ολοκαυτώματος, βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 11-37.
- 5 Για τη χρήση του όρου «στρατοπεδική λογοτεχνία», βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα 2013 (β' επαυξημένη έκδ., α' έκδ. 2012), σ. 87-89.
- 6 Για τον τρόπο με τον οποίο ο Σεμπρούν διαπλέκει τη ζωή του με το συγγραφικό έργο του, την ιστορία με την ενδοσκόπηση, βλ. Κατερίνα Σχινά, «Οι πολλές ζωές του Χόρχε Σεμπρούν», *The Books' Journal* 9 (Ιούλιος 2011), σ. 43-46· Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Χόρχε Σεμπρούν: αναζητώντας τον χαμένο χρόνο», *The Books' Journal*, ό.π., σ. 36-42· της ίδιας, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, ό.π., σ. 87-99.
- 7 Εισαγωγή Ρεζίς Ντεμπραί, μτφρ. Έφη Κορομηλά, Πόλις, Αθήνα 2014.
- 8 Ανριέτ Ασοεό, *Τι απέγιναν οι εβδομήντα χιλιάδες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε· Χόρχε Σεμπρούν / Ελί Βηζέλ, *Η σιωπή είναι αβάστακτη*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Σκόπελος 1997, σ. 54-55.
- 9 Πβ. τη συγκλονιστική μαρτυρία της Renata Lacqueur για το ενοχικό βίωμα των επιζώντων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όταν συλλογίζονται εκείνους που χάθηκαν στα στρατόπεδα εξότωσης, όπως παρατίθεται από τη Ρίκα Μπενβενίστε στο *Αυτοί που επέζησαν...*, ό.π., σ. 350-351.
- 10 Βλ. χαρακτηριστικά, Primo Levi, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2000, σ. 151.
- 11 Για την εβραϊκή ταυτότητα του Αμερύ που από «Αυστριακός» γίνεται «Εβραίος», όταν οι ρατσιστικοί νόμοι του Γ' Ράιχ εφαρμόζονται και στην Αυστρία το 1938, όπως και για την ηθική υποχρέωση να είναι κανείς «Εβραίος» μετά την εβραϊκή γενοκτονία, βλ. διεξοδικά Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Jean Améry, πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση», στο της ίδιας *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, ό.π., σ. 225-239. Για τον Αμερύ, βλ. και το ιδιαίτερα κατατοπιστικό δοκίμιο της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, «Ζαν

- Αμερύ: Ο σκοτεινός δρόμος προς την ελευθερία», *The Athens Review of Books* 21 (Σεπτ. 2011).
- 12 Jean Améry, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα 2009.
- 13 Πβ. και την εξαιρετικά εύστοχη διευκρίνιση του Πρίμο Λέβι: «Και ο Améry-Mayer βεβαιώνει ότι υπέφερε για τον ακρωτηριασμό της γλώσσας [...] και όμως η γλώσσα του ήταν τα γερμανικά. Υπέφερε με τρόπο διαφορετικό σε σχέση με εμάς τους αλλόγλωσσους που οδηγηθήκαμε στην κατάσταση του κωφάλαλου· με τρόπο, εάν μου επιτρέπεται, περισσότερο πνευματικό, παρά πρακτικό. Υπέφερε επειδή τα γερμανικά ήταν η γλώσσα του, επειδή ήταν φιλόλογος που αγαπούσε τη γλώσσα του [...] Η οδύνη του διανοουμένου σε αυτή την περίπτωση ήταν διαφορετική από εκείνη του ακαλλιέργητου ξένου· για τον τελευταίο, τα γερμανικά ήταν μια γλώσσα, η άγνοια της οποίας έθετε σε κίνδυνο τη ζωή του· για τον πρώτο ήταν μια αργκό βαρβαρική, την οποία καταλάβαινε, αλλά που του έγδερνε τη γλώσσα εάν προσπαθούσε να τη μιλήσει. Ο ένας ήταν ένας εκτοπισμένος, ο άλλος ένας ξένος στην ίδια του τη χώρα». Levi, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, ό.π., σ. 140-141.
- 14 Γερμανοεβραϊός ποιητής και δραματουργός, 1872-1942.
- 15 Στις εκδόσεις Άγρα, Αθήνα: *Οι ξεριζωμένοι*, μτφρ. Γ. Καλιφατίδης, 2006· *Αούστερλιτς*, μτφρ. Ι. Μειτάνη, 2006· *Η φυσική ιστορία της καταστροφής*, μτφρ. Γ. Καλιφατίδης, 2008· *Εκ του φυσικού*, μτφρ. Γ. Καλιφατίδης, 2009· *Αίσθημα ιλιγγίου*, μτφρ. Ι. Μειτάνη, 2009· *Οι δακτύλιοι του Κρόνου*, μτφρ. Γ. Καλιφατίδης, 2009.
- 16 Lynne Sharon Schwartz (επιμ.), *Η ανάδυση της μνήμης. Συζητώντας με τον W. G. Sebald. Συνεντεύξεις και δοκίμια*, μτφρ. Βασίλης Δουβίτσας, επιμ. ελλ. έκδ. Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα 2014.
- 17 Βλ. Λίζυ Τσιριμώκου, «Βίνφριντ Γκέοργκ Ζέμπάλντ: Γράφει για όσους δεν μπορούν να μιλήσουν», εφ. *Το Βήμα / Βιβλία*, 22.2.2015.
- 18 Όπως παρατίθεται στο Οντέτ Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, επίμ. Τσβετάν Τοντόροφ, *Οι καταχρήσεις της μνήμης*, Πόλις, Αθήνα 1998, σ. 59.
- 19 Το ζήτημα πραγματεύεται διεξοδικά ο Γιώργος Κόκκινος στη συστηματική και βιβλιογραφικά πλήρως ενημερωμένη μελέτη του για τη μνήμη της εβραϊκής γενοκτονίας, τις στρατηγικές και τα διλήμματά της, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 251-255, passim.
- 20 Θα πρέπει πάντως να τονιστεί πως η Franklin δεν προχωρά προς αυτή την κατεύθυνση.
- 21 Σε συνέντευξή του στον Michael Silverblatt, ο Ζέμπάλντ έλεγε χαρακτηριστικά: «κατά την άποψή μου, είναι πρακτικά αδύνατο να γράψεις για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. [...] Είναι απαραίτητο να υπενθυμίζεται στον αναγνώστη ότι ο αφηγητής έχει συνείδηση, ότι τον απασχολούν, ίσως μάλιστα εδώ και πολύ καιρό, τα συγκεκριμένα ζητήματα. [...] Συνεπώς, ο μόνος τρόπος, κατά τη γνώμη μου, να προσεγγίσουμε αυτά τα πράγματα είναι πлагίως, μάλλον με έμμεσες αναφορές, παρά απευθείας», σ. 111.
- 22 Δύο δοκίμια του Ζέμπάλντ, «Η απώλεια της πατρίδας – Ο Jean Améry και η Αυστρία» και «Jean Améry και Primo Levi» συμπεριλαμβάνονται στο επίμετρο του *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, ό.π. Ένα ακόμα, με τον τίτλο «Με τα μάτια της γλαυκός. Σκέψεις πάνω στον Jean Améry», συμπεριλαμβάνεται στη *Φυσική ιστορία της καταστροφής*, ό.π.
- 23 Améry, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, ό.π., σ. 148.

- 24 Sebald, *Οι δακτύλιοι του Κρόνου*, ό.π., σ. 322-323· Schwartz (επιμ.), *Η ανάδυση της μνήμης*, ό.π., σ. 15.
- 25 Μτφρ. από τα αγγλικά Κώστας Αλεξίου, Πράσινο Ινστιτούτο, Αθήνα 2014, σ. 312.
- 26 Paul Celan, *Engfuehrung/Στρέττο*· Peter Szondi, *Μέσα από στενό πέρασμα*, μτφρ. Θεόδωρος Άδραστος, Υπερίων, Θεσ/νίκη 1996.

Η ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΩΣ ΒΙΩΜΑ

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΣΑΜΕΛΑ

Με αφορμή το βιβλίο της Helen Roche, *Sparta's German Children. The Ideal of Ancient Sparta in the Royal Cadet Corps, 1818-1920, and in National Socialist Elite Schools (the Napolas), 1933-1945*: [Τα γερμανικά τέκνα της Σπάρτης: το ιδεώδες της αρχαίας Σπάρτης στα βασιλικά πρωσικά σώματα δοκίμων, 1818-1920, και στα εθνικοσοσιαλιστικά σχολεία της ελίτ (Νάπολα), 1933-1945] (The Classical Press of Wales, Σουόνζι 2013)

«Ένας άνθρωπος, ακόμα και εάν αυτός ο ίδιος είναι ο καλύτερος απ' όλους, εξοικειώνεται με τη σκληρότητα, το πνεύμα του συνηθίζει σε αυτήν, και στο τέλος όσα απεχθάνεται τα κάνει νόμο δικό του, καθώς γίνεται βίαιος και σχεδόν αγνώριστος εξαιτίας της συνήθειας»

Γκαίτε, *Ιφιγένεια εν Ταύροις*

«Το σώμα (Körper) δεν μπορεί πια να αναμεταμορφωθεί σε ζωντανό κορμί (Leib).

Παραμένει ένα πτώμα, όσο και εάν γυμνάζεται»

Αντόρνο / Χορκχάιμερ,

Η διαλεκτική του διαφωτισμού

«Στις Θερμοπύλες; Όχι, στη Χαιρώνεια/ πρέπει να φέρω τ' άλογό μου, / γιατί 'μαι από τη χώρα, όπου το φάσμα της ελπίδας/ για τις λιγότεστες καρδιές όνειρο μοιάζει»

Ιούλιος Σλοβάτσκι,

Ο τάφος του Αγαμέμνονα

Η Αντιγόνη Σαμέλα είναι ιστορικός κοινωνιολόγος.
(antigonesam@gmail.com)